

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TƏNZİLƏ RÜSTƏMXANLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail:azeriturk@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ƏDƏBİ MƏCLİSLƏR VƏ İSTİQLAL İDEYASININ İNKİŞAFI

Xülasə: XIX əsrdə bir-birinin ardınca formalaşan ədəbi məclislər- “Divani-hikmət”, “Gülüstan”, “Əncümənnüş-şüəra”, “Fövcül-füsəha”, “Beytüs-səfa”, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, “Məcməüş-şüəra” və Qazaxda, Şəkida, Dərbənddə fəaliyyət göstərən bir çox digər dərnəklər təkcə şeir və sənətin müzakirə olunduğu təsisatlar deyil, eyni zamanda cəmiyyətdə baş verən hadisələrin, siyasi proseslərin, xalqın həyat və yaşayışının, işğala münasibətinin, Şərq və Qərbdən gələn yeni fikir və ideyaların müzakirə mərkəzi rolunu oynamışdır. Ədəbiyyatda, ictimai münasibətlərdə Azərbaycan dilinin rolunun artması, ilk mətbu nümunələrin azərbaycandilli variantının meydana gəlməsi, Rusiya vasitəsilə Qərb mütəfəkkirlərinin fikirlərinin ziyalı birliklərinə yol tapması ədəbi məclislərdə yeni mövzuların işlənməsinə, yeni məfkurə və ideyaların, müstəqillik və azadlıq barədə düşüncələrin, istiqlal idealının bədii mətnlərdə aparıcı istiqamətə çevrilməsinə səbəb oldu. XIX əsrin iyirminci illərindən formalaşmağa başlayan, özündə dövrün böyük ziyalı potensialını birləşdirən, unudulmuş milli mən axtarışları ilə məşğul olan ədəbi məclislər son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, enişli-yoxuşlu yol keçməklə, nəhayət, həmin əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında türk düşüncəsinə, türk təfəkkürünə gəlib çıxan bilmiş, ədəbiyyatı fars-ərəb-rus məzmun və qiyafəsindən çıxarıb milli təməllər üzərinə qaldıra bilmişdi.

Açar sözlər: ədəbi məclis, müstəqillik dövrü, poeziya, istiqlal mücadiləsi, vətənpərvərlik, milli ruh, milli ideologiya.

XIX əsrin əvvəlində Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı xalqın müqavimət və dirənişlə başlanmış intibah əsrin ikinci yarısından etibarən türk milli təfəkküründəki istiqlal ideyasının Avropa maarifçilik və tənqidi realizm baxışları ilə sintezi nəticəsində Azərbaycanda özünəməxsus, Şərqdə və Qərbdə analoqu olmayan, Azərbaycan “fərdiyyətçiliyini özündə ehtiva edən” islam-türk-Avropa məzmunlu bir demokratik hərəkat formalaşdırdı. Azərbaycan nə Şərqdəki radikal islam mahiyyətli müstəqillik hərəkatlarını, nə Qərbdəki millətçi və millətçi olduğu qədər ateist və Qərb kosmopolitizm ruhlu kommuna ideyalarına köklənmiş inqilabi çevirilişlər yolunu öz müstəqil dövlətçilik arzularına ideal seçməmişdi. Azərbaycan tam fərqli, onun fərdiliyini, özünəməxsusluğunu açıq şəkildə ifadə edən, aydınlarının, o cümlədən ədəbiyyatının, tarixinin, fəlsəfəsinin bətnindən gələn humanist, insani dəyərləri cəmiyyət həyatında aparıcı qüvvəyə çevirmək amacında olan bir dövlət uğrunda əməli fəaliyyət meydanına gəlib çıxmışdı. Mirzəbala Məmmədzadə “Azərbaycan milli xartiyası” adlı məqaləsində həmin yolun yolçularının əvəzsiz xidmətlərini aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: "Azərbaycan milli xartiyasının xülasəsi, istiqlal fikrinin təsisində Vaqifdən tutmuş Cavidə qədər, Zakirdən

başlamış Cavada qədər, Mirzə Fətəlidən Üzeyirə kimi, "Əkinçi"dən "Azərbaycan"a və "Yeni Qafqaziya"ya"dək hər birinin olduqca böyük rolu və dəyəri olmuşdur.

Axtarışlar XIX əsrin əvvəllərindən, çarizmin islamı bir müqavimət gücü, enerjisi hesab edib, onu zəiflətməyə başladığı, əvəzində ruslaşdırma, xristianlaşdırmaya rəvac verdiyi, məscidləri kilsələrə, şəriəti çar fərmanlarına, insanların ədalət, demokratiya, insan haqları barədə səmələrə bağlı inamını yerə endirib Peterburqa istiqamətləndirməyə çalışdığı dövrlərdən başlanmışdı. Təbii ki, Azərbaycanın ədib və yazıçıları, mütəfəkkir və filosofları, ruhani və ağsaqqalları millətin istiqlalında hamısı eyni fikiri, eyni yolu dəstəkləmir, məqsəd eyni olsa da, onlar fərqli ideya və məfkurə istiqamətləri ətrafında birləşir, fərqli fəaliyyət proqramları təklif edir, elmi traktatlarda, bədii-publisistik əsərlərdə onu fərqli janr və üsullarla ictimaiyyətə çatdırmağa çalışırdılar. Bu siyasi-ideoloji düşüncədə, bədii-estetik yanaşmada çoxvariantlılığa, çoxcərəyanlılığa, necə deyərlər, klassik plüralizmə və fikir müxtəlifliyinə gətirib çıxarıb, maarifçiliyin tənqidi realizmlə, tənqidi realizmin romantizmlə çulğuşaraq ədəbiyyatda, sənətdə istiqlal ideyasının çoxobrazlılığını, çoxqatlılığını yaradırdı. İstiqlala uzanan siyasi yolların çoxşaxəliliyi bədii inikasın həm formasında, həm də məzmununda özünü göstərirdi.

Salman Mümtazın 1926-1928-ci illərdə çap etdirdiyi Azərbaycan ədəbiyyatına dair nümunələrdə biz Azərbaycan istiqlalına gələn yolun mürəkkəb, ziddiyyətli, amma qətiyyətli və dönməz, eyni zamanda ardıcıl bədii inikasını müşahidə edə, ədəbiyyatın ictimai-siyasi həyatla, milli düşüncə ilə paralel inkişafını izləyə bilərik. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çarizmin işğalçılıq siyasəti ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi fikrə və fəaliyyətə ciddi maneələr yaratdığından, ədəbiyyat, söz sənəti irəli çıxıb, həm cəmiyyətin ictimai-siyasi düşüncə yükünün, həm də istiqlal ideyasının tərənnümçüsü və daşıyıcısı rolunda çıxış elədi. XIX əsrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş ədəbi məclisləri öyrənən görkəmli tədqiqatçı alim Nəsrəddin Qarayev çox haqlı olaraq həmin dövr ədəbiyyatını ictimai şüurun inkişafına ciddi təsir göstərən bir söz sənəti kimi dəyərləndirmişdir. O, yazırdı: "XIX əsrdə ədəbiyyatda mövzu, ideya, məzmun əlvanlığı və ədəbi cərəyanların müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda maarifçilik və demokratik ideyaların güclənməsi ictimai şüurun inkişafına böyük təsir göstərir... tənqidi realizm qüvvətlənir. İctimai həyatın güzgüsü olan ədəbiyyat zamanın tələbinə uyğun olaraq, yeni-yeni mövzu və keyfiyyətlər kəsb edir. İctimai satira həyatın eyblərini əks etdirən bədii ayna kimi məhz bu dövrdə daha da büllurlaşır, saflaşır, özünün əksətdirmə dairəsini genişləndirir" (4, s.10)

XIX əsrdə bir-birinin ardınca formalaşan ədəbi məclislər- "Divani-hikmət", "Gülüstan", "Əncümənnüş-şüəra", "Fövcül-füsəha", "Beytüs-səfa", "Məclisi-üns", "Məclisi-fəramuşan", "Məcmüüş-şüəra" və Qazaxda, Şəkida, Dərbənddə fəaliyyət göstərən bir çox digər dərnəklər təkcə şeir və sənətin müzakirə olunduğu təsisatlar deyil, eyni zamanda cəmiyyətdə baş verən hadisələrin, siyasi proseslərin, xalqın həyat və yaşayışının, işğala münasibətinin, Şərq və Qərbdən gələn yeni fikir və ideyaların müzakirə mərkəzi rolunu oynamışdır. Əslində isə, XIX əsr istiqlal ideyası ya bu məclislərdə meydana çıxmış, ya da bu məclislərdə fəaliyyət göstərmiş insanların ədəbi-elmi, bədii-publisistik, ictimai-siyasi fəaliyyətindən nəşət tapmışdır. Dövrün ictimai, siyasi və ədəbi mühitinə baxsaq görürük ki:

1. Bu dövrdə əksər yeni tipli məktəblərdə ərəb, fars dili ilə yanaşı, Azərbaycan dili tədris olunmağa başlamışdı. Mirzə Kazım bəy ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili qrammatikasını elmi əsaslar üzərində işləyib hazırlayaraq geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdi. Onun qrammatikasından sonra Mirzə Şəfi Vazehin (İ.Qriqoriyevlə birgə) Azərbaycan dili dərsliyi meydana çıxmış və bu dərslük bədii nümunələr əsasında dil qanunlarını uşaqlara izah etməyə hesablanmışdı. Bundan əlavə, üsuli-cədidlə işləyən məktəb və mədrəsələrdə çalışan müəllimlər özləri Azərbaycan dili və ədəbiyyatına dair dərslüklər, qrammatika kitabları, müntəxabatlar hazırlayırdılar.

2. 1832-ci ildə "Tiflisskiye vedomosti" qəzetinə əlavə olaraq, Azərbaycan dilində

həftəlik “Tatarskiye vedomosti” qəzeti nəşr olunmağa başlamışdı. Abbasqulu ağa Bakıxanovun səy və təşəbbüsləri ilə meydana gələn bu qəzet çox qısa müddət yaşamasına baxmayaraq, ilk azərbaycandilli mətbu orqan olaraq, sonrakı mərhələdə “Zakavkazskiy vestnik”ə əlavə olaraq Azərbaycan dilində çıxan xüsusi vərəqələrin təməli olmuşdu. Bu vərəqələrin nəşri nisbətən uzun müddət 1841-1846-cı illərdə davam etmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, “Tiflisskiye vedomosti” “Əkinçi” qəzetinin meydana gəlməsi üçün zəruri olan maddi-mənəvi mühitin yaranmasında vacib rol oynamışdır. “...bir qrup Azərbaycan ziyalısının müxtəlif vaxtlarda “Tiflisskiye vedomosti”də iştirakı sonrakı dövrdə milli mətbuatın inkişafına və publisistikaya qüvvətli təsir etmişdir” (5, s.10).

3. Bu dövrdə bir çox əsərlərin fars-ərəb dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi sahəsində də ciddi işlər görülmüşdür. Bunlardan biri Mustafa ağa Nazirin Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasını dilimizə çevirmək istiqamətindəki fəaliyyəti idi. M.Nazir vaxtsız vəfat etdiyi üçün bu işi başa çatdırma bilməmiş və buna görə də Firudin bəy Köçərli həmin işin Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələkbər Sabir, Məşədi Əyyub Baki, Mirzə Nəsim Qüdsi, İbrahim Tahir kimi sənətkarlar tərəfindən görülməsini təklif etmişdir (3, s.53). Bundan əlavə, Firdovsi, Sədi, Cami kimi şairlərlə yanaşı, bəzi rus şairlərindən də, məs. Kırilovdan dilimizə bir çox tərcümələr məhz XIX əsrdə edilmişdir.

4. Bütün bunlarla yanaşı, XIX əsrdə əksər sənətkarlar öz əsərlərini doğma dildə yazmağa başlamışdı. N.Qarayev bununla bağlı yazır: “...bu dövrdə Azərbaycan dilində yazmaq meyli çox qüvvətlənmişdi. Məclis şairlərinin demək olar ki, hamısı öz şeirlərini əsasən Azərbaycan dilində yazırdılar. Bu o demək idi ki, orta əsrlərdən adət şəklini almış fars dilində yazmaq artıq öz əvvəlki mövqe və əhəmiyyətini itirmişdi” (6, s.10).

Ədəbiyyatda, ictimai münasibətlərdə Azərbaycan dilinin rolunun artması, ilk mətbu nümunələrin azərbaycandilli variantının meydana gəlməsi, Rusiya vasitəsilə Qərb mütəfəkkirlərinin fikirlərinin ziyalı birliklərinə yol tapması ədəbi məclislərdə yeni mövzuların işlənməsinə, yeni məfkurə və ideyaların, müstəqillik və azadlıq barədə düşüncələrin, istiqlal idealının bədii mətnlərdə aparıcı istiqamətə çevrilməsinə səbəb oldu. Adıçəkilən məclislərdə mütərəqqi fikirli insanların üstünlük təşkil etməsi ədəbiyyatda tənqidi realizmin güclənməsinə şərait yaradır; cəmiyyəti geri çəkməyə çalışan mürtəce elementlərin və xürafatı yayan din xadimlərinin tənqid və ifşasına, bəzən hətta mövcud rejim və onun qayda-qanunlarının həcv edilməsinə səbəb olurdu. S.Ə.Şirvani, M.M.Nəvvab, M.T.Sidqi, H.Qaradaği, Ə.Cənnəti, H.Y.Yüzbaşov çox tez-tez haqsızlığı, özbaşınalığı tənqid edən, maarifi, elmi, sənəti təbliğ edən ictimai məzmunlu şeirlərlə çıxış edirdi. Bu dövrün sənətkarlarının yaradıcılığında hətta Qərb dövlətlərinin Afrika və Yaxın Şərq ölkələrində apardığı işğalçılıq siyasətini pisləyən mənzum nümunələrə rast gəlirik ki, bu bir daha XIX əsr Azərbaycan ədiblərinin dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar olduğunu söyləməyə imkan verir.

Azərbaycanda ilk ədəbi məclis sayılan, dövrün ədəbi simalarını ətrafına toplayan, istedad və ağıl yarışmaları üçün meydan olan, bütün bölgənin diqqətini çəkən “Divani-hikmət”in 1820-1825-ci illər arasında Gəncədə formalaşdığı güman edilir. Görkəmli şair, xəttat, müəllim kimi tanınan Mirzə Şəfi Vazehin rəhbərliyi altında yaranan məclisin sıralarında Mirzə Mehdi Naci, Mirzə İbrahim Nəseh (Qüdsi), Ağa İsmayıl Zabih, Hacı Seyid Ziyadxanadə, Molla Abdulla, Hacı Abbas Şölə (Gəncədə), Mirzə Həsən Ordubadi, Mirzə Məhəmmədağa, Hacı Yəhya Müztər, Mirzə Yusif Vidadi, Hacı Yusif Qane (Tiflis) və s. təmsil olunmuşlar. Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Fətəli Axundovun da “Divani-hikmət”in məclislərində iştirak etdiyi bildirilir. Sonrakı dövrlərdə məclisin şöhrətinin artması Tiflis Gimnaziyasında Şərq dilləri üzrə müəllim işləmiş İ.Qriqoryevin, bir vaxtlar “Kafkaz” qəzetinin redaktor olmuş İ.A.Slivitskinin, Tiflis Gimnaziyasında Azərbaycan və fars dilləri müəllimi, “Turetsko-tatarskiy bukvar” dərsliyinin müəllifi L.Z.Budaqovun, F.Bodenşdetin və Q.Rozenin diqqətini cəlb etmiş

və bu şəxslərin “Divani-hikmət”in yığıncaqlarında iştirakına səbəb olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın ictimai-ədəbi həyatında mühüm rol oynayan, ümumbəşəri humanist dəyərləri milli poetik forma və biçimdə dünya ədəbiyyatına ərməğan edən, bədii-estetik dəyərləri, etik-əxlaqi prinsipləri Şərqi nəzəmdən və didaktisandan çıxarıb tam yeni mərhələyə çatdıran, ən başlıcası bütöv bir maarifçi ziyalılar və hüriyyətsevər insanlar nəslinin yetişməsində əsas həlqələrdən birini təşkil edən “Divani-Hikmət”in yaradıcısı, ideya istiqamətini müəyyən edən, öz nüfuzu ilə onu az qala beynəlxalq bir ədəbi təşkilata çevirən Mirzə Şəfinin poetik düşüncələri, həyata münasibəti yaşadığı sosial mühitin qanunları çərçivəsinə sığmamışdır. O, köhnə cəmiyyətin həyat tərzinə, islam dini və şəriət qaydalarına qarşı kəskin etirazını bildirir, insan şəxsiyyətinin azadlığı yolunu maarifdə..., elmi biliklərin yayılmasında, mənəvi yüksəkliyə çatmaqda görürdü (**1, 05 mart 2014**).

1838-ci ildə Ordubadda təşkil olunmuş, öz sıralarında Hacı Fəqir, Məhəmməd Tağı Sidqi, Cənab Ordubadi, Hacı Mirzə Ağarəhim Qüdsi Ordubadi, Möhtərəm Ordubadi, Molla Məhəmməd Ordubadi, Əhmədağa Şəmi, Usta Zeynal Nəqqaş, Molla Hüseyn Bikəs, Məşədi Həsən Dəbbaq, Salik Ordubadi, Nadim Naxçıvani, Mirzə Mehdi Naxçıvani və digər zamanə ziyalıları birləşdirən “Əncümənüş-şüəra” məclisinin üzvləri “Gülüstan” ədəbi məclisinin nümayəndələrindən fərqli olaraq ictimai həyatda daha fəal iştirak edir və ictimai məzmunlu əsərlərində çarizmin işğalçılıq siyasətini pisləməkdən belə çəkinmirdilər. Hacı Fəqirin “Kürdün çul satması”, “Şikayət” əsərlərində köhnə və mürtəcə adətlər pislənir, mollalar, çavuşlar, koxalar rəislər, qubernatorlar tənqid hədəfinə çevrilirdi. Başqa adı “Fatı və qubernator” olan “Kürdün çul satması” adlı mənzumədə Fatı adlı bir qarının çul toxumasından və onu ərinə verərək şəhərə satmağa göndərməsindən bəhs edilir. Ər çulu şəhərdə nə qədər gəzdirirsə onu alan olmadığından, aparıb qubernatora- generala (yaranal) verməyi qərara alır. Fikirləşir ki, general çulun əvəzinə ona pul verər, o da gedib evinə bazarlıq edər. Amma çulu götürən general ona üç dəfə “xoroşo”, bir “malades” deməklə borcdan çıxmağa çalışır. Evinə qayıdan ər arvadına məsələni açıdıqda, arvad onu da götürüb generalın yanına yola düşür və şair çarin xüsusi nümayəndəsinin xəsisliyini, acgözlüyünü, talançılığını aşağıdakı misralarla onun ifadə edir:

Vermisən ol çula sən üç “xoroşo”, bir “malades”

Veririk hər kəsə, verməzlər bizə bircə soğan.

Ya pulu, ya çulu ver, istəmirik biz “xoroşo”

“Malades” qarnımızı sir eləməz, istiri nan (**2, ƏİA, 33, Q-11 (255)**).

XIX əsrin ikinci yarısında bir-birinin ardınca “Fövcül-füsəha”, “Beytüs-səfa”, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, “Məcməüş-şüəra” kimi ədəbi birliklər yaranmış, ölkənin əsas ziyalı potensialını, açıq gözlü insanlarını öz ətrafında birləşdirmişdir. Əsrin ikinci yarısında ilk ədəbi məclis kimi formalaşan “Fövcül-füsəha”nın uzun müddət ədəbiyyat tarixində, ədəbi məclislər haqqında söhbət gedən elmi əsərlərdə adı çəkilməmişdir. Bu da səbəbsiz deyildi, çünki məclisdə parlaq ədəbi istedadla malik şairlər, qələm sahibləri az olmuş və onlar da daha çox klassik şairlərə nəzirə yazmaq və yaxud onların vəzn və qafiyə sistemini təkrar etməklə məşğul olmuşlar. “Fövcül füsəha”nın sıralarında Molla Fəttah, Molla Mücrüm, Xəyali, Nəccar, Mahir, Qasir, Sərvi, Təab, Pünhan, Tahiri, Mühib, Mühəqqir, Aciz kimi şairlərlə yanaşı, “Cəvahirnamey-Lənkəran” əsərinin müəllifi Mirzə Səidəli bəy Kazimbəyov, “Tarixi Lənkəran və Talış” əsərinin müəllifi Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu, “Heyət” əsərinin müəllifi Mirzə Ələkbər Axundov, Lənkəran mahalında ilk yeni tipli məktəbin təşkilatçısı Mirzə Sadiq bəy Mehmandarov kimi alim və açıqfikirli insanlar təmsil olunmuşlar.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri və mövqeyi olan, ümumiyyətlə götürdükdə isə Qafqazda yaşayan “şairlərin sərəmədi” Seyid Əzim Şirvaninin təşəbbüsü ilə yaradılmış və onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmiş “Beytüs-səfa” ədəbi

məclisi Mirzə Nəsrullah Bahar, Molla ağa Bixud, Ələkbər Qafil, Qafar Rağib, Məhəmməd Səfa, Salik, Mirzə Mahmud Zöv'i, Ağababa Zühuri, Ziya, Furuği, Nəcəf bəy, Mirzə Məhəmməd Həsən Nalə, Məhəmməd Səfa, Mirzə Nəsrullah Didə kimi dövrün açıq gözlü, bəsirətli söz və qələm ustasını birləşdirmişdir.

“Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” hər ikisi Qarabağda, daha doğrusu, Şuşada yaradılmış ədəbi məclislər idi. “Məclisi-üns”ün yaradılmasının təşəbbüsçüsü Mirzə Rəhim Fəna olmuşdur. 1864-cü ildən 1872-ci ilə qədər adsız fəaliyyət göstərən ədəbi məclis üzvlərinin arasındakı xoş münasibətə görə, “Məclisi-üns adlanmışdır. Məclisin Xurşudbanu Natəvan, Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Məmo bəy Məmai, Hacı Abbas Ağah, Məhəmmədəli bəy Məxfi, İsmayıl bəy Daruğə, Məşədi Nəsir Lövhi, Mirzə Sadiq Piran İsmixan oğlu, Hüseyin ağa Cavanşir, Bəhram bəy Fə dai, Mirzə Haqverdi Səfa, Məhəmməd ağa Müştəri, Mahmud bəy Mahmud, Mirzə Cəfər, Səməd bəy Səməd, İsgəndər bəy Rüstəmbəyov kimi üzvləri ilə yanaşı, Ə. Haqverdiyev, M. Sarıcallı, T. Vəzirov, M. K. Nəsirbəyov, A. Pəri oğlu, M. H. Hacıyev və başqa dövrün tanınmış simaları da tez-tez bura baş çəkərdilər. Qarabağ məclislərinin başlıca əlamətlərindən biri onların əksər halda xanəndə və çalğıyla müşayiət olunmasıdır.

Göründüyü kimi, XIX əsrdə demək olar ki, ölkənin bütün bölgələrində bir-birinin ardınca ədəbi məclislər yaranmış, onlar arasında sıx əlaqələr olmuş, bəzən eyni şəxs iki və daha çox məclisin üzvü olmuşdur. Lakin Bakı şəhərində, digər bölgələrdən fərqli olaraq meyxana və bədihələr deyənlərin sayının çox olmasına baxmayaraq, ədəbi məclis çox gec təşkil olunmuşdur. Bunun səbəbini bəziləri Bakıya yaxın Quba şəhərində “Gülüstan”, Şamaxıda “Beyrüs-səfa” məclisinin fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, bu daha çox Bakı şairlərinin toy məclisləri ilə bağlı olması, yəni onların ictimaiyyətlə əlaqə saxlamaq imkanına malik olmalarıdır. Lakin buna baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına yaxın Bakıda da ədəbi məclis yaranmışdır. “Məcməüş-şüəra” adlanan məclisin iclaslarının 1880-ci illərdə fəaliyyətə başladığını güman etmək olar. Məclis Məhəmməd ağa Cümrinin təşəbbüsü ilə yaranmış və onun mənzilində fəaliyyətə başlamışdır. Onun sıralarında Ağadadaş Sürəyya, Mirzə ağa Dilxun, İbrahim Zülali, Vəhab Vahib, Mirzə Rzaqulu Həzarə, Mirzə Mehdi, Əlabbas Müştəq, Mirzə Məhəmməd Müsəvvir, Mirzə Əbdülxaliq Yusif, Mikayıl Seydi, Mirzə Əbdülxaliq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Mirzə Hadi Sabit, Hüseyin bəy Vəhdəti, Əbülhəsən Vaqif, Ağakərim Salik, Haşım bəy Saqib, Seyid Zərgər, Məşədi Azər Buzovnalı, Şahin Nardarani, Mirzə Məhəmmədəli Binəva, Hacı Muxtar Müznib Zabrati və digər ədəbi simalar birləşmişlər. “Məclisi-fəramuşan”ın ömrü XIX əsrdə yaranmış bütün ədəbi məclislərin ömründən uzun olmuşdur. “Məcməüş-şüəra”nı öz zamanının poetik ensiklopediyası da adlandırmaq olar. Məclis üzvlərinin əsasən klassik üslubda qəzəl, qəsidə, rübai janrında yazılan şeirlərində cəmiyyət üzvlərinin narazılığının artması, azadlıq meyllərinin güclənməsi, ümumiyyətlə, iqtisadi və siyasi sahədə başverən dəyişikliklər fonunda yeni məzmun yeniliyi diqqəti çəkir. “Məcməüş-şüəra”nın fəaliyyəti inqilablar dövrünə düşdüyündən, onun üzvlərinin yaradıcılığında zülm, istibdad əleyhinə daha ciddi bəyanatlar səslənir, maarif, elm, mədəniyyət, azadlıq ideyaları daha cəsarətlə tərənnüm edilirdi. Məclisin üzvü olan Cənnəti adlı şair Bakıda xalq hərəkatını silah gücünə yatırmaq istəyən çar hökumətinə üzünü tutaraq onu ağıllandırmağa çalışırdı:

Silah ilə çətindir mərdümün islahı, huşyar ol

Qızıl qan ilə səhranı gülüstan eyləmək olmaz.

Burada onu da qeyd etmək ki, “Məcməüş-şüəra”nın XX əsrin əvvəllərində yeni bir cəmiyyətə çevrilərək türkçülüüyü təbliğədən bir təşkilat kimi fəaliyyət göstərmək amacıyla olmuşdur. Bununla bağlı AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda “Türk səsi” adlı şairlər cəmiyyətinin məramnaməsi indiyədək qorunub saxlanmışdır ki, ilk dəfə olaraq onu tədqiqatçı Nəsrəddin Qarayev çap etdirmişdir. Məramnamədə “Türk səsi”nin türk şairlərinin cəmiyyəti,

şüarının türk vətənpərvərliyi, rəsmi dilinin türk dili olacağı, “türklüyün qaidəsinə və türk ədəbiyyatının genişlənməsinə çalışacağı”, ayrı-ayrı rayonlardakı qüvvələri bir araya gətirməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Təəssüf hissi ilə də olsa qeyd etməliyik ki, həmin cəmiyyətə formalaşmağa məqam tapmamışdır.

Nəticə. Beləliklə, XIX əsrin iyirminci illərindən formalaşmağa başlayan, özündə dövrün böyük ziyalı potensialını birləşdirən, unudulmuş milli mən axtarıları ilə məşğul olan ədəbi məclislər son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, enişli-yoxuşlu yol keçməklə, nəhayət, həmin əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında türk düşüncəsinə, türk təfəkkürünə gəlib çıxıb bilməmiş, ədəbiyyatı fars-ərəb-rus məzmun və qiymətindən çıxarıb milli təməllər üzərinə qaldıra bilməmişdi. Bir qədər də konkretləşdirsək, həmin ədəbi məclislərin ictimai fikir tariximizdəki yerini aşağıdakı kimi qiymətləndirə bilərik:

1. Bu məclislər vasitəsilə Azərbaycan dili milli poeziyanın dili olaraq Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində təsdiqləndi.

2. Bütün vilayətlərdə ədəbi məclislərin təşkili mətbuatın olmadığı bir vaxtda insanların ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdən, dünyada gedən proseslərdən xəbər tutmasına, mütərəqqi ideyalarla tanış olmasına şərait yaratdı.

3. Bu məclislər bir ictimai məktəb kimi böyük ziyalılar ordusunun yetişməsində mühüm rol oynadı.

4. Bu ədəbi məclislərdə şairlərin tez-tez ictimai-siyasi vəziyyəti müzakirə etmələri, siyasi polemikalara baş vurmaları onların klassik üslubla bərabər, müasir mövzu və formalara yiyələnməsinə, ictimai məzmunlu əsərlər yazmasına səbəb oldu.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov T.Ə. Mirzə Şəfi – 220. “Respublika” qəz., Bakı, 2014, 05 Mart
2. Əlyazmalar İnstitutunun Arxivi: 33, Q-11 (255)
3. Köçərli F.Q. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları: II cild, II hissə. Bakı: Azərənəşr, 1926, 283 s.53
4. Qarayev N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2010, 326 s.10
5. Qarayev N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2010, 326 s.10
6. Qarayev N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2010, 326 s.10

Т Рустамханлы

В Азербайджанской литературе литературные советы и развитие идеи независимости.

Резюме

XIX веке друг за другом сформировавшие художественные советы “Дивани-Хикмет”, “Гюлюстан”, “Енджуменнуш-Шуера”, “Фовджул-фусеха”, “Бейтус-Сефа”, “Меджлиси-Унс”, “Меджлиси -ферамушан”, “Меджмеуш-Шуера” многие кружки проявляющие активность в Казахе, в Дербенте, в Шеки не являются учреждениями обсуждающие поэзию и искусство, но и одновременно играла особую роль происходившие события в обществе, политические процессы, отношения людей к оккупации идущей с Юга и Запада. В литературе в общественных отношениях повышение азербайджанского языка образцов печати, посредничеством России появление образцовых Западных

мыслителей в литературных советах, активные темы, идеи, помог людям думать о свободе и независимости.

Взаимное и совместное уверенность литературе в целом помог людям идти по ведущим дорогам начиная формироваться с 20 годов XIX века объединяющий в себе большой интеллектуальный потенциал, занимающие забытыми национальными поисками, художественные советы пройдя сложную дорогу наконец к концу этого века и в начале XX века смог прийти турецкому мышлению, и поднять национальную основу от персидского, арабского русского содержания.

Ключевые слова: литературные советы, развитие идеи независимости, патриотизм, национальный дух, национальная идеология, борьба за независимость, независимый период.

TRustemkhanli

The development of literary councils and independence in Azerbaijan literature

Summary:

Literary councils Divani-Hikmat, Gulustan, Encumannush-Shura, Fovul-Fusaha, Beytus-Sama, Majlisi-Uns, Majlisi-Faramushan ", " Majmuish-Shura "and many other also associations operating in Gazakh, Sheki and Derbent are not only institutions that didn't discusse in poetry and art, but also about the events taking place in the society, political processes, the life and habitation of the people, the occupation and the East and West has played the huge role of discussion center of new ideas in the 19th century.

Increasing the role of the Azerbaijani language in public relations and poetry the appearance of the Azerbaijani version in the first journals, the accession of Western thinkers to intelligent associations through Russia has resulted in the development of new themes in literary councils, new ideas, ideas of independence and freedom, the ideal of art in the literary texts.

The literary councils, which began to form in the twentieth century of the XIX century, which had accumulated great intellectual potential and forgotten the national and literary councils, took a very complex, controversial, falling path and eventually came to Turkish thought in the early twentieth century, he was able to overcome the Persian-Arabic-Russian content of literature and put it on a national basis.

Key words: literary council, independence period, poetry, independence, patriotism, national spirit, national ideology.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Abuzər Bağırov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.